

жуються одна з одною. Характер географічних описів цього часу передбачає застосування карт та планів відповідного періоду, а також сучасних картографічних творів.

Бібліографічні посилання

1. Исаченко А. Г. Развитие географических идей / А. Г. Исаченко. – М., 1971. – 400 с.
2. Жупанський Я. І. Історія розвитку географії в Україні / Я. І. Жупанський – Л., 1997. – 264 с.
3. Денисик Г. І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г. І. Денисик. – В., 1998. – 289 с.
4. Олійник Я. Б. Географічна наука в Україні: становлення і розвиток / Я. Б. Олійник, Н. Краснопольська. – К., 2007. – 148 с.
5. Зеленська Л. І. Методологічні проблеми розробки інформаційної системи «Розвиток географічних уявлень про територію регіону» (на прикладі Дніпропетровської області) / Л. І. Зеленська, О. В. Троценко // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії: зб. наук. праць. – 2009. – 4 с.

Надійшла до редколегії 01.02.10

УДК 911.3

Г. О. Таран

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КЛАСИФІКАЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНОЇ СТАДІАЛЬНОСТІ ПРОЦЕСІВ ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ

Розглядаються поняття «джерела для історико-географічного дослідження», «категорії історико-географічних джерел», а також проблематика стадіальності заселенських процесів для території Південно-Східної України. Приведені класифікації інформаційних джерел, що подаються різними вченими. Запропонована власна комплексна класифікація джерел для дослідження історико-географічних етапів процесу заселення даного регіону України.

Ключові слова: джерельна база, джерелознавство, категорії інформаційних джерел, джерела для історико-географічного дослідження, різновиди історико-географічної інформації.

Рассматриваются понятия «источники для историко-географического исследования», «категории историко-географических источников», а также проблематика стадийности процессов заселения для территории Юго-Восточной Украины. Приведены классификации информационных источников, которые даны разными учеными. Предложена собственная комплексная классификация источников для исследования историко-географических этапов процесса заселения данного региона Украины.

Ключевые слова: источниковедческая база, источниковедение, категории информационных источников, источники для историко-географического исследования, разновидности историко-географической информации.

Concepts «sources for history-geographical research», «categories of history-geographical sources» and also problems of stages of colonization processes of South-East Ukraine are examined. Resulted classifications of informative sources which are given different scientists. On their basis our own complex classification of sources for research of history-geographical stage of processes of settling of the Ukrainian region is offered.

Keywords: source's base, source study, categories of information sources, sources for history-geographical research, varieties of history-geographical information.

Вступ. Важливим етапом будь-якого дослідження стає збір, аналіз та систематизація вихідних даних, тобто джерельної бази. Стосовно даного терміну на сь

© Г. О. Таран, 2009

однішній день немає єдиного визначення. Наприклад, Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська та С. Ф. Павленко трактують джерельну базу як «сукупність джерел, на які спирається історичне пізнання; вона включає в себе джерела, що є продуктом людської діяльності, а також ті, що не залежать від неї: природничі, географічні тощо» [4, с. 86].

Жодна наука, мале чи велике наукове дослідження, не можуть обійтися без певної джерельної бази. Саме завдяки повноті та достовірності інформаційних джерел, дослідник має змогу об'єктивно і глибоко вивчити досліджувані ним об'єкти, явища, ситуації.

І тому ми вважаємо доцільним будь-яке дослідження розпочинати саме з вивчення інформаційних джерел.

Вихідні передумови. Загальні поняття про інформаційні джерела дає окрема наукова дисципліна – «джерелознавство». Під ним О. І. Шаблій розуміє наукову дисципліну, яка досліджує джерельну базу, представлену різними носіями інформації, і розкриває шляхи її використання [11]. Для цієї науки характерні дві основні проблеми:

- а) класифікація інформаційних джерел, які є об'єктом її дослідження;
- б) аспекти дослідження джерел.

Не дивлячись на глибину та важливість цих обох проблем джерелознавства, для даної роботи більш актуальним виступає все ж таки проблема класифікації інформаційних джерел, адже саме класифікація джерел – це невід'ємний елемент їх наукового пошуку і вивчення, який суттєво впливає на всебічність і достовірність дослідження. Багато вчених уже протягом не одного століття займаються вирішенням даного питання.

Загальним початком джерелознавства, в тому числі й класифікації джерел, можна вважати ще античні часи, коли такі автори, як Геродот, Тацит, Страбон та інші у своїх працях не тільки намагалися критично використовували джерела, але й подавали їхні перші класифікації.

Історичні, географічні праці часів Середньовіччя теж не були позбавлені зв'язку з джерелознавством, адже навіть мимоволі автори класифікували свої джерела певним чином.

Підвищений інтерес до класифікації джерел виник за доби Просвітництва, коли Д. Дідро, Вольтер, Ж. д'Аламбер не тільки розширили саме поняття «історичне джерело», але й розробили одні з перших принципів класифікації носіїв інформації.

Одну з перших спроб обґрунтування наукової класифікації джерел ще у ХІХ столітті, як зазначають у своїй праці Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська та С. Ф. Павленко, здійснив німецький учений Е. Бернгейм [4].

У ХХ столітті питанню класифікації інформаційних джерел були присвячені роботи М. А. Варшавчика [1], В. І. Стрельського [9], І. Д. Ковальченко [5], С. А. Макаруча [8] тощо. Ці роботи дозволили виділити навіть певні підходи: класифікація джерел за змістом, за типами і видами, за походженням, комплексні.

Що ж стосується сьогодення, то історичними джерелами, у першу чергу, займається саме історія та історичне джерелознавство, хоча і географи у своїх працях при вивченні певного матеріалу проводять класифікування інформаційних джерел. Серед історико-географів цим питанням займалися:

- 1) дослідники минулих століть (до сер. ХІХ ст.): К. І. Арсеньєв, В. Г. Андрюсов, В. Н. Татищев;

2) дослідники сер. XIX – поч. XX ст. і радянські дослідники: В. К. Яцунський, М. К. Любавський, А. А. Спіцин, В. В. Самаркін, В. М. Кабузан, В. С. Жекулін, В. Л. Єгоров, Ю. В. Поросьонков;

3) дослідники періоду незалежної України: В. П. Круль, Я. І. Жупанський.

Кожен з них у своїх працях про дослідження різних регіонів наводить деякі приклади класифікації джерел. Наприклад, В. П. Круль досліджує Галичину і Карпато-Подільський регіон [6; 7], Я. І. Жупанський – Чернівецьку область [2; 3]. По відношенню ж до регіону Південно-Східної України як таких досліджень етапності процесів заселення немає, і тому як саме дослідження, так і вивчення та класифікація інформаційних джерел до даної роботи, є досить актуальним науковим завданням.

Виклад основного матеріалу. Джерело, як зазначає І. Д. Ковальченко, – це носій інформації, що виник як продукт розвитку природи і людини, й відбиває той чи інший бік людської діяльності [5].

Джерело історико-географічної інформації має двоякий зміст. З одного боку, це носій історичної та географічної пам'яті, тобто інформації або відомостей про ту чи іншу подію, явище, особу, місце, які необхідні й корисні для роботи будь-якого науковця і без яких неможливо відтворити минуле, а значить і пізнати сьогодення. З іншого боку, джерело – це історичний факт, будь-яке явище культури, соціально-економічного чи політичного життя, яке вже саме по собі потребує вивчення і дослідження, оскільки є результатом діяльності людини, суспільства. Щоб охопити все розмаїття та багатство джерельної бази, диференціювати, осмислити її, необхідно здійснити класифікацію джерел.

Джерелознавство розглядає класифікацію носіїв інформації як поділ усієї їхньої маси на групи за певною суттєвою спільною ознакою, характерною для кожної групи [5]. Класифікаційна робота допомагає виявити в джерелах найбільш характерні ознаки, їхню повторюваність, установити певні закономірності й особливості утворення джерел і на цій основі обґрунтувати вибір методів їхнього опрацювання та використання.

Сучасне українське джерелознавство за основу класифікації інформаційних джерел узяло підхід відомих учених М. Варшавчика [1] й І. Ковальченко [5]. Згідно їхньої класифікації, всі джерела поділяються на шість типів, залежно від способу кодування в них інформації:

1) *речові джерела в усіх їхніх різновидах* – це будь-які матеріальні речі та предмети: пам'ятки архітектури, знаряддя праці, предмети і речі домашнього вжитку тощо;

2) *словесні (вербальні) джерела* – особливий тип джерел, який характеризується тим, що визначальною ознакою для них виступає слово в усній, письмовій чи іншій формі, яке фіксує мову людини: лінгвістичні джерела, джерела усної творчості, писемні пам'ятки;

3) *зображальні (іконографічні) джерела* – такий тип джерел, інформація в яких зафіксована у вигляді різноманітних зображень: від наскельних малюнків і фресок до фотографій і творів кіномистецтва. Також до цього типу належать джерела, що містять графічну інформацію, тобто її вираження за допомогою наочних графічних зображень;

4) *звукові (аудіальні) джерела* – це великий масив джерельної інформації, яка на відміну від словесної, зафіксована переважно музичними звуками: музичні твори, записи усної мови, що супроводжується музикою чи іншим звуковим оформленням;

5) *поведінкові джерела* фіксують інформацію, що відображає поведінку, дії, вчинки людей, обряди, звичаї, ритуали, які сприймаються візуально або відтворюються художніми, поведінковими засобами: весілля, свято врожаю, мітинги тощо;

б) *конвенціональні джерела* (від лат. «convencio» – угода, умова) – це джерела умовних позначень. Саме умовні знаки виступають тут символами, що містять у собі відкриту або зашифровану інформацію.

Для загальногеографічних досліджень звичайно всі ці типи джерел будуть важливими носіями інформації, проте в нашій роботі найціннішими і такими, що максимально висвітлюють дане питання (процеси заселення регіону), джерелами виступають словесні (саме писемні пам'ятки), зображальні та конвенціональні, які доволі часто поєднуються в одному документі (такі джерела називають комплексними).

Інші ж учені, наприклад, В. В. Фарсобін [10], С. А. Макаруч [8] та О. І. Шаблій [11], поділяють джерела на дві головні групи залежно від того несуть ці джерела безпосередньо чи опосередковано інформацію:

1) джерела-залишки, до яких належать матеріально-речові фрагменти минулих епох;

2) джерела-традиції (переважно писемні носії інформації), які фіксують особливості певної території у певний час або характеризують теоретичні, методологічні чи метатеоретичні, фундаментальні чи прикладні аспекти розвитку будь-якої науки у певну епоху.

Для вивчення історії географії джерела-залишки не мають істотного значення, в той час, як джерела-традиції виступають головними носіями інформації. Саме аналіз, вивчення та співставлення наукової інформації, що зосереджена в них, дає в результаті повну характеристику історичного процесу розвитку, структури, функціонування географічної науки в цілому та окремих її складових зокрема.

Під час проведення нашого дослідження була зібрана певна джерельна база, інформація якої стала основою до даної роботи. Виходячи з усіх вище зазначених класифікацій, що подаються різними вченими, ми вважаємо доцільним розробити свою власну комплексну класифікацію інформаційних джерел, яка дозволить найбільш детально вивчити наявні джерела для нашого дослідження процесів заселення Південно-Східної України.

Пропонується поділити інформаційні джерела, що використовуються в нашому дослідженні, наступним чином (рис. 1).

За своєю суттю історико-географічне дослідження є, передусім, дослідженням письмових джерел як пам'яток культури, що відображають географічні реалії певного часу. Тому в нашому дослідженні дуже важливо детально вивчити саме ці матеріали.

Але є багато джерел, які поєднують у собі одночасно ознаки декількох видів носіїв інформації. Це, наприклад, економіко-географічні, економіко-статистичні (господарські), військово-топографічні описи, статистичні описи губерній, які є водночас і науковими працями, і видами статистичних джерел часто із значною кількістю іконографічних матеріалів.

Також у нашому дослідженні можна виділити певні різновиди історико-географічної інформації для вивчення процесів заселення даного регіону (табл. 1).

Рис. 1. Класифікація історико-географічних джерел

Таблиця 1

Різновиди історико-географічної інформації для вивчення процесів заселення Південно-Східної України

Категорія	Визначення	Типові приклади
Статистичні описи	Письмові джерела, що поєднують у собі особливості вербальних та статистичних матеріалів. Вони представляють собою не тільки перелік основних даних стосовно певних об'єктів дослідження, а й надають комплексний опис (населення, міст, сіл, природних умов і ресурсів, економіко-соціального розвитку регіонів)	«Статистическое описание Российской империи» Є. Зябловського 1808 р., «Румянцево-цесовское описание» 1765–1769 рр., «Статистические очерки России» К. І. Арсеньєва, 1848 р.
Літописи	Письмове джерело у вигляді опису, в якому події, як правило, викладаються у хронологічному порядку	«Київський літопис» XII ст., «Козацький літопис Самійла Величка» 1700 р., «Повне зібрання Руських літописів» 1871 р.
Матеріали Генерального межування	Матеріали Генерального межування представлені двома джерелами – картами та «Економічними примітками». Передають статистичні дані разом з географічної прив'язкою про населені пункти, земельні володіння, особливості землекористування. Також приведені описи багатьох міст Російської імперії	«О государственном Генеральном межевании России» 1868 р.
Військово-топографічні та військово-статистичні описи	Військові описи і карти, які передають інформацію про природу, населені пункти, землекористування, промисли тощо	«Военно-статистическое обозрение Российской империи» 1849 р.
Географічні описи і словники	Письмові матеріали, що містять описи населених пунктів, господарства (сільське господарство, промисловість), природних умов регіонів	«Полное географическое описание нашего отечества» В. П. Семєнов-Тянь-Шанского, 1910 р.

Категорія	Визначення	Типові приклади
Монографії	Професійні наукові праці авторів, що присвячені різним аспектам дослідження регіонів	«История Малороссии» М. Маркевича, 1842–1843 рр., «Монографии по истории Западной и Юго-Западной России» В. Б. Антоновича, 1885 р., «Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – пер. пол. XIX в. (1719–1858)» В. М. Кабузана, 1976 р.
Акти й описи історії церкви	Дають уявлення не тільки про внутрішнє життя церкви, але й про соціально-економічні відносини в країні, а особливо про духовне життя суспільства	«Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской Епархии: Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия» Ф. Макаревского, 1880 р.
Матеріали ревізій	Письмові й статистичні дані про численність, стан, структуру населення країни. Проводилися переважно з метою контролю за збором податків та обліку рекрутів	Ревізії у Російській імперії, 1719–1858 роки.
Актові матеріали	Правові документи, в яких зафіксовані договори, угоди між приватними особами, між державою і приватними особами, між державою і церквою тощо; а також законодавчі та нормативні документи органів влади всіх рівнів, що передають характер взаємовідносин в усіх сферах життя суспільства	«Повне зібрання законів Російської імперії» 1830 р.
Топографічні карти	Картографічні джерела, які відображають просторову інформацію стосовно стану країни на певний період.	Карти Шуберта 60–90-ті рр. XIX ст.; карти Стрельбицького 1874 р.; Атлас Ільїна 1871 р.; Атласи Російської імперії XVIII–XIX ст.; Карти РККА, карти Генштабу СРСР 1950 р.

Також дуже важливими джерелами у нашого дослідження виступають іконографічні носії, переважно картографічні твори: різного виду карти й атласи чи серії карт. Саме карта дає нам необхідну просторову інформацію, яку можна зчитувати і трансформувати з метою одержання нової геопросторової інформації. У нашому дослідженні детально вивчаються не тільки карти й атласи сьогодення, але й картографічні твори минулих епох, щоб отримати повноцінну дійсну інформацію щодо історико-географічної стадіальності процесів заселення Південно-Східної України.

Висновки. Здійснений аналіз джерельної бази для історико-географічного дослідження процесів (стадій) заселення території Південно-Східної України дозволяє зробити наступні висновки:

1) на сьогоднішній день існує багато трактувань поняття «історико-географічне джерело» та досі не має однозначних загальноприйнятих класифікацій, за якими дослідник може їх про класифікувати. У даній роботі ми намагалися допомогти вирішити цю проблему завдяки розробці своєї власної комплексної класифікації інформаційних джерел, яка дозволяє найбільш детально вивчити наявні джерела для дослідження процесів заселення Південно-Східної України;

2) об'єктивний аналіз наявної літератури з проблеми дає підстави стверджувати, що відсутність у вітчизняній історичній науці комплексних та узагальнюючих історіографічних досліджень з історії заселення регіону Південно-Східної України призвела до ситуації, за якої в новітніх наукових розвідках представлена неповна історіографічна база, що негативно позначається на загальному стані науки. Незважаючи на існуючий значний масив наукової літератури узагальнюючого характеру з історіографії, фактично відсутні, або представлені працями локального характеру, спеціальні історіографічні дослідження з історії заселення даного регіону.

Саме тому необхідність аналізу з точки зору сучасної методології проблеми та подання неупередженої картини історико-географічної стадіальності процесів заселення Південно-Східної України є доволі актуальним та важливим дослідженням.

Бібліографічні посилання

1. Варшавчик, М. А. О структуре источниковедческой критики / М. А. Варшавчик // Источниковедение отечественной истории: Сб. статей. – М., 1980. – С. 23–38.
2. Жупанський, Я. І. Історичні особливості формування поселень Чернівецької області / Я. І. Жупанський, В. О. Джаман // 50 років возз'єднання Північної Буковини, Хотинського Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії з Радянською Україною у складі СРСР. Тези доп. респ. наук. конф. – Чернівці, 1990. – С. 91–92.
3. Жупанський, Я. І. До питання про часові особливості заселення та перетворення території Карпато-Подільського регіону / Я. І. Жупанський, В. П. Круль, М. Д. Заячук // Матеріали наук. конф., присв. 120- річчю заснув. Чернів. ун-ту. – Чернівці, 1995. – Т. 3. – 95 с.
4. Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко. – К., 2002. – 488 с.
5. Ковальченко, И. Д. Исторический источник в свете учения об информации / И. Д. Ковальченко // История СССР. – 1982. – № 3. – С. 143–150.
6. Круль, В. П. Заселення території Галичини (хронологічні і хорологічні аспекти) / В. П. Круль // Українське Полісся: вчора, сьогодні, завтра: Зб. наук. праць. – Луцьк, 1998. – С. 131–134.
7. Круль, В. П. Ретроспективно-географічна основа екістичної характеристики регіону (історико-географічної зони Західної України) / В. П. Круль, Г. Я. Круль // Україна: географічні проблеми сталого розвитку. – 2004. – Т. 2. – С. 252–254.
8. Макарчук, С. А. Писемні джерела з історії України / С. А. Макарчук. – Л., 1999. – 352 с.
9. Стрельский, В. И. Теория и методика источниковедения истории СССР / В. И. Стрельский. – К., 1976. – 227 с.
10. Фарсобин, В. В. Источниковедение и его метод / В. В. Фарсобин. – М., 1983. – 231 с.
11. Шаблій, О. І. Історичні виміри української географії / О. І. Шаблій // Історія української географії. – Тернопіль, 2000. – Вип. 1. – С. 7–15.

Надійшла до редколегії 20.12.09